

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930.2:911.3(477.43/.44)«14/15»

О. В. Білецька

КАЧИБЕЙ У СВІТЛІ ДЖЕРЕЛ XV – XVI СТОЛІТЬ (МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ ПОДІЛЛЯ ТА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я)

Дослідження присвячене вивченню актових джерел XV-XVI століть, в яких є згадка про населений пункт Качибей. В полі зору дослідника також головні історіографічні напрацювання на цьому терені. В результаті автор приходить до висновків, що перебування татарського населення залишилося в топоніміці. Качибей, Татарка, Хаджибеївський лиман – все це є свідченням минулого. Було віднайдено шість актових документів XV в. (перший датується 1431 р.), в яких є згадка про порт і замок Качибей. Однак, з плином часу ситуація змінилася. І джерела XVI ст. вже свідчать лише про існування промислового поселення, пов'язаного з видобутком солі. Все це дає змогу говорити про певний континуїтет поколінь, які проживали в досліджуваній місцевості Північного Причорномор'я.

Ключові слова: *Качибей, Поділля, Північне Причорномор'я, історична географія України XV-XVI ст., Велике князівство Литовське, Польське королівство, королівські привілеї, ханські ярлики, подільські замки*

Важливим моментом у вивченні регіональної історії є збирання, систематизація та осмислення назв населених пунктів, замків, сіл, міст, пусток, рік, озер, боліт, лісів тощо в історичних джерелах. Ще в XVI ст. Станіслав Сарницький, укладаючи свій компендіум, подав стислі відомості про Качибей [73, с. 1134]. Проте, науково в сучасному розумінні цього слова підійшли до вивчення цього об'єкту вже П. К. Брун та О. І. Маркевич [16; 17; 43]. Згодом, на основі їхнього доробку проторували шлях вивчення краю

такі вчені як М. С. Грушевський та Ф. Є. Петрунь [25; 49]. З сучасних істориків варто відзначити на цій ниві Януша Куртику, А. О. Добролюбського, І. В. Сапожникова, Т. Г. Гончарука, О. І. Галенка, А. В. Красножона, О. І. Третяка, С. В. Гізера [68; 69; 70; 71; 35; 23; 33; 34; 35; 36; 37; 53; 22; 20a]. Та й ми мали можливість вже торкатися деяких аспектів розвитку цього населеного пункту [6; 7; 9; 11]. Всі вищеперераховані дослідники буквально по крупинкам збирали інформацію. Проте в полі зору їх діяльності були переважно хроніки, спогади мандрівників та картографічний матеріал. Ми ж постараємось підійти до вивчення Качибей на основі аналізу даних актових джерел (королівських привілеїв, ханських ярликів, офіційного листування між королями та ханами) тощо. Окрім того, будуть задіяні дані археологічних обстежень та лінгвістичні матеріали (а саме, з топонімії та ономастики).

Після Синьоводської битви змінилась розстановка сил у центральній та південній Україні. Якщо в районі Смотричу та Кам'янця князями Коріятовичами була створена нова держава – Подільське князівство [5; 20; 75], то у степах Північного Причорномор'я з'явилися нові політичні утворення [30; 50; 14], одним з яких була держава Качибей. Швидше за все, вона була незначна. Письмових джерел про її існування нам не вдалось віднайти (можливо, їх і немає), проте відгомін залишився у топоніміці. Так, Я. Р. Дашкевич писав, «... володіння Хаджибей (саме так називав цю державу Я. Дашкевич. – *О. Б.*)... не менш переконливо і достовірно – також визначаються топонімічно» і далі «... локалізація держави Хаджибей не викликає особливих сумнівів – це приморський регіон тогочасного «великого» Поділля» [30, с. 116]. Цю думку вченого можна підкріпити знахідками «червоно-жовто-стрічкової» кераміки, яку науковці відносять до золотоординських часів XIV ст. [35, с. 476], на території сучасного міста Одеси. Окрім того, від колишніх поселенців збереглась й назва – селище Татарка [28, с. 39-40].

Одну з перших спроб пояснити назву “Качибей” здійснив Станіслав Сарницький. В «Описі Старої та Нової Польщі», що була видана у 1585 р., він стверджував, що порт Качибей названо іменем татарського князя:

“Progressus enim cum suis copiis usque ad Boristhenem et ostia eius, totum robur Tartarorum, et tres duces eorum Kadlubachum, Demetrium, et Kaczibeium, a quo portus ille Kaczibeius (жирне виділення моє. – О. Б.) vocatus est, armis suis attrivit, profligavit et disecit, ita ut alii eorum ultra Tanaim fluvium, alii ultra Turam, ad Dobrucenes usque campos, a quibus Orda Dobruciorum vocata est, fuga dila-berentur... ” [73, с. 1134].

Просуваючись же зі своїми військами аж до Борисфена і його гирла, він (Ольгерд. – О. Б.) знищив усі укріплення татар, і трьох їхніх князів Кадлубаха, Дмитра і Качибей, від якого порт Качибей є названий, військом своїм знищив, розтропив і розігнав: одних - далі за річку Танаїс, інших – далі Тираса, до Добруджі аж до степів, що Добруджською ордою називається, прирікши на вигнання”

Укладач «Кроніки Литовської та Жемайтської» незалежно від Сарницького занотував: «Там же цариков их троих: Коутлубая, Катибея, Бекера – забито, от которого и теперь есть озеро в Диких полях названное Катибейское» [55, с.43; 23, с.6]. Що назва походить від імені татарського бея писав і Януш Куртика. У праці «Поділля поміж Польшею та Литвою...» (2000 р.) він вказав, що біля 1397 р. Вітовт здійснив один із своїх походів на Очаків (Осзакów) та на побережжя Чорного моря, де він добив татарських начальників *“Hadzi-beja (Chadzybeja), Kutlug-beja i Dymitra, a dodatkowo zapewne zdobył port nazwany imieniem tego pierszego – Chadzybej (Chadzybejów)”*. І далі Я.Куртика зазначав, що *«Zamek Chadzybejów jeszcze w połowie XV w. uważany był za dalekie przedpole Podola»* [68, с. 30]. Питанням локалізації Кочубейового улусу займався також О. І. Галенко [20а, с. 138-141]. На його думку, «ідентифікація Стрийковським синьоводського ватажка «Качибей» з епонімом порту й поселення Качибіїва (Kaczubieiów), що локалізується на місці сучасної Одеси, виглядає правдоподібною як з лінгвістичного, так і історичного погляду» [20а, 138]. З'ясовуючи питання, до якого улусу належав порт Качибіїв, автор доходить до висновку, що «за даними тих самих ярликів Кочубіїв відноситься до Брацлавської тьми» [20а, 139-140].

Над етимологією назви Качибей плідно працюють й сучасні одеські вчені. Так, А. В. Шабашов висловив припущення «про

зв'язок антропоніма з тюркською дієслівною основою к'ач- (qač-) «втікати», «бігти», «уникати, сторонитися, позбавлятися», «віддалятися, вирушати, проходити» [56, с. 161-164]. На думку С. М. Гізера, назву Качибей варто зводити до Кічі-бей і в такому разі можна перекласти з кримськотатарської як «малий, молодший бей» [22, с. 194].

Проте, якщо Качибей існував з 60-х років XIV ст. – то перша його згадка в 30-х роках XV ст. вже як про замок [36; 37] є досить пізньою. Залишається відкритим питання, чому досить тривалий час назва не фіксувалася в документах. Так, її не вказує Ян Длугош, коли описує подорож польського короля та великого князя литовського у 1411 році, під час якої володарі відвідали цілу низку подільських замків: «Черкаси, Звенигород, Сокоlecь, Каравул, Браслав... та Кам'янець (“*Czirkassy, Swinigrodum, Sokolecz, Karawol, Braczlaw... Kamyenicz*” [66, с. 314]). Немає згадки про Качибей і в мандрівних нотатках єродіакона Зосими 1419 р. [54]. Не вказує на нього і добре відомий фламандець Гільберт де Ланнуа, який в 1421 році мандрував цими землями [41]. Тобто, нам невідомо жодного документу, в якому згадувався б Качибей разом з великим князем литовським Вітовтом. Хоча цей князь приділяв належну увагу своїм прикордонним володінням. Зокрема, це видно за документацією одного з найбільш віддалених порубіжних повітів [4; 51; 37]. Ще в 1885 р. Никандр Молчановський написав: «Как-бы то ни было, Витовтова политика относительно татар, насколько она касается судеб собственно Подольской Украины, безспорно достигла блестящего, хотя и кратко временного успеха. Ослабив врага и очистив почву для своей власти на Подолю вплоть до берегов Черного моря, Витовт старался создавать здесь твердые опорные пункты на случай новых замешательств и потрясений» [46, с. 294].

Тепер більш детально зупинимось на Длугошевій звітці 1415 року, яку хроніст, швидше за все, записував у другій половині XV ст. В ній вказав, що до польського короля, який перебував у Снятині, прибули послы від візантійського імператора та константинопольського патріарха, які просили допомоги жителям столиці. І король Владислав II Ягайло наказав відправити збіжжя “у своєму королівському порту Качибей” (*in portu suo Regio Kaczubyeiow*) [6].

<p>«<i>Venerunt insuper sub eo tempore ad Wladislaum Poloniae Regnem Nuncii Patriarchae & Imperatoris Graecorum, cum literis & bullis plumbeis, quatenus dignaretur eis, a Turcis multifarie lacessus ∪ oppressis, frumenti tantum modo subvenire. Wladislaus autem Poloniae Rex, necessitati eorum satagens pia commiseratione succurrere, petitam frumenti quantitatem dat & largitur, & in portu suo Regio Kaczubeyiow, per eos recipiendam, consignat</i>» [66, c.367].</p>	<p><i>Przybyli nadto w tym czasie od króla polskiego Władysława posłowie patriarchy i cesarza greckiego z listami i opieczętowanymi dokumentami, aby zaczepianym na różne sposoby i uciskami przez Turków raczył pomóc przez udzielenie jedynie zboża. A król Władysław w zbożnym współczuciu pragnąc im przyjść z pomocą w ich trudnej sytuacji, daje i użyzcza żądanej ilości zboża i wyznacza, że mają go odebrać w jego królewskim porcie Kaczubeyow [66a, c. 55-56]</i></p>	<p><i>Прибули окрім того у той час до польського короля Владислава посли Патріарха та грецького імператора з листами та свинцевими печатками, які їх удостоювали; що турки різним чином порушували спокій та стискали [та що. – О. Б.] їм необхідна допомога зерном. Владислав же польський король у святому співчутті, прагнучи їм прийти на допомогу в їх складній ситуації, дає і щедро дарує прохану кількість зерна і визначає, що його мають отримати в його королівському порту Качубейов.</i></p>
---	--	---

Це повідомлення Длугоша викликало і викликає багато запитань. Але чи дійсно саме з нього відправлялася допомога? Адже доправити хліб до Качибєя за доби середньовіччя дійсно було не так легко. Швидше можна було переправити його Дністром до Білгорода, а звідти до Константинополя.

Ще Олександр Гваньїні, який жив на зламі XVI-XVII століть писав, що «там був раніше великий порт, особливо у Білгороді. Звід-

ти возили пшеницю з Поділля аж до самого Кипру» [21, с. 429], та й в іншому місці принагідно вказав: «однак Кілія і Білгород залишилися у них; з цього Білгорода далеко, аж до Кипру, возилось збіжжя, яке з польських країн пускали туди Дністром, бо це був порт всього Поділля (*sic!*), знаменитий і раніше» [21, с. 346]. На думку А. В. Красножона з Білгорода не могла йти відправка зерна, оскільки склалась не зовсім вдала політична кон'юнктура між великим князем литовським Вітовтом та молдовським господарем Олександром Добрим, до володінь якого входив тоді Білгород [33; 37]. На думку вченого, литовський замок Качубієв швидше за все був заснований в 1421 р. за ініціативою великого князя литовського Вітовта як альтернатива молдовському Білгороду. А в 1422 р. (а не в 1415 р.) було відправлено збіжжя до Константинополя [37]. Хоча у М. С. Грушевського сумнівів щодо правдивості записів Яна Длугоша не було: «звертає на себе увагу, що перед побудованнем замку на Дністровім лимані, що наступило 1421 р., Ягайло висилає збіжже – розуміється з Поднстров'я, не до Білгорода, а до Качибєя; се могло б піддавати гадку, що в Качибєю польсько-литовське правительство стало твердою ногою скорше» [25, с. 608].

Принагідно хотілось би відзначити також дані Густинського літопису, які записані під 1415 роком. Відповідно до нього, збіжжя відправлялося не з Качибєя, а з Очакова [29, с. 353]. До того ж повідомлення Длугоша дає підстави також задати питання, чому константинопольський патріарх звернувся до католицького правителя, а не до православного, скажімо до великого князя московського? Тоді б збіжжя могло бути відправлене Доном до Тани (середньовічне місто на лівому березі Дона, в районі суч. м. Азов (Ростовська обл., РФ)), а звідти морем до столиці Візантійської імперії [9].

Першим актовим документом, де вказується Качибєй, є перемирна грамота, яка нам відома у вигляді регести, литовського князя Свидригайла з польським королем Владиславом II Ягайлом від 2 вересня 1431 року. Її опублікував у другому томі «*Skarbiec diplomatów*» І. М. Данілович в 1860 р., а тому вона була відома всім дослідникам Качибєя. Відповідно до нього за князем Свидригай-

лом закріплювалась ціла низка замків (“*zamki i miasta następane: Braclaw, Sokolec, Zwinigrod, Kazubinyow, Daszkow... Latyczew*”) [74, с.124]. Вслід за П. К. Бруном та Ф. Є. Петрунем [17, с. 178; 49] припускаємо, що Казубінов (*Kazubinyow*) це і є той самий Качибей, якому і присвячена розвідка. На маргінесі лише зазначимо, що П. К. Брун чомусь змінив написання з *Kazubinyow* на *Koczubinyow*.

Другим джерелом є перелік подільських замків Свидригайла. Сам «Список» не містить дати, проте аналіз тексту дозволяє приєднатися до думки С. В. Полехова щодо датування 1432 р. [50а, с. 112]. Наведемо всі відомі нам його публікації та витримки з нього. Вперше це джерело було опубліковано (у 1820 р.) пруським драматургом Август Коцебу у біографії князя Свидригайла [68а, Anhang 2, s. 144-145]. Російський переклад цієї книги - «Свитригайло, великий князь литовский...» – разом з джерелом появились у 1835 р. Тут у додатках було подано перелік міст князя Свидригайла. Правда, датував його А. Коцебу 1402 р., а назви були перекладені (іноді транслітеровані): «Города в Подоліи. Циркасси. Звимградъ. Саколечъ. Чарниградъ. Качакенов. Маяк, Каравулль. Дошау, на границе Каспень» [41а. Додаток. – С. 11.] Згодом (у 1860 р.), регесту цього документу опублікував І. М. Данилович: “*W ziemi Podolskiej: zamki Czirkassy Zwinihrod Sakolecz Czarnygrad Kaczakenow Mayak Karawull Doschau na granicy Caspen...*” [74, с. 331]. У 1879 р. вийшла праця П. К. Бруна, який навів назви з німецького видання А. Коцебу так: «*Cirkassi, Zwimhorod, Sokolecz, Czarnygrad, Kaczuklenow, u Majak-karawul*» [17, с. 174]. У 2000 р. виписку з документу (з праці І. М. Даниловича в українському перекладі О.Різникова) подав Т. Г. Гончарук у праці, присвяченій історії Хаджибея (Одеси): «В землі Подільській замки: Черкаси, Звинігород, Соколець, Чарніград, Качакенов... Маяк... Караул... Дошау... на кордоні» [23, с. 9]. За новітньою публікацією документу (2014 р.), яку здійснив С. В. Полехов: «*Item in terra Podoliensi castra Cirkassi Zwinihrod Sakolecz Czarnygrad Kaczakeyow Mayak Karawull Daschaw in metis Caffensibus*» [50а, с. 120]. І знову зробимо припущення, що Качакенов (*Kaczakenow, Kaczuklenow, Kaczakeyow*) це є нами дослі-

джуваний Качибей. Раніше ми на нього вказували разом з Маяком (*Kaczakenow Mayak*) [7, с.85-86; 47, с. 159], проте зараз, після п'ятнадцирічного дослідження цього регіону [8], вважаємо, що це були різні населені пункти, хоча повинні відзначити про постійну вказівку на два об'єкта одночасно – Качибей та Маяк.

Хронологічно третім джерелом буде привілей польського короля Владислава Варненчика подільському генеральному старості Теодорику з Бучача від 30 вересня 1442 р. Це надання стало об'єктом прискіпливого вивчення як польських (Я. Куртика), так і українських (М. С. Грушевський, Ф. Є. Петрунь, В. М. Михайловський, В. П. Гулевич) вчених [71; 24, с.25-27; 48, с. 185; 45; 26; 27]. Та й ми вже мали нагоду звертатись до нього не один раз [23, с. 12-13; 11; 9]. Цікавим для нас воно є в тому відношенні, що в ньому вказуються південні тримання Теодорика з Бучачу:

“... *castra nostra Carawl super Dniestr fluvio, Czarnigrod, ubi Dniestr fluvius dicitur mare intrat et Caczibieiw in litore maris sita, cum omnibus oppidis, portibus, theloneis...*” [59; 76, с. 232; 24, с. 26; 23, с. 12-13]. “наші замки Каравл на р. Дністр, Чарнігород, де зазначена р. Дністр впадає в море, і Качибейов, що розташований на морському березі з усіма містечками, портами, митницями...”

Вважаємо за доцільне наголосити, що Качибей названо «замком Качибейов» (*castra Caczibieiw*) та з'являється географічна прив'язка – розташований на березі моря. Земельне надання було дано під заставу 3000 гривень. В документі досить детально описана ця процедура надання: «... для того, щоб зазначеними замками... для нас і подільських земель він міг управляти досконало, забудовувати і покращувати їх, відповідно до того, як він обіцяв нам це зробити, за його служби... три тисячі гривень, польською монетою звичайного рахунку, по 48 грошів у кожній, на ці замки і ... законним спадкоємцям Теодорика записуємо... щоб вони володіли... так довго... доки ми або наші спадкоємці спадкоємцям цього Теодорика... згадані три тисячі марок ... цілком не виплатимо»[7, с. 258; 70, 194] .

Пізніше, Тадеуш Чацький, на якого першим зробив посилання М. С. Грушевський [25, с. 608], записав у своїй праці: «я бачив слід рішення Владислава Ягеллончика (очевидно, він мав на увазі Владислава Варненчика. – О. Б.) в 1442 р., між Язловецьким, якому він подарував ту частину землі понад Чорним море, де був і є невеликий порт Качібей [*Kaczubej*], та своїм чиновниками, які доводили, що в привілеї не були надані пересипи [*przysypisku*], а вони за сто років були принесені морем від інших земель і приєднані до наших (королівських) володінь... Напевно, ця річ була важливою, якщо за неї сперечались, і Язловецький чинив опір побудові домів для сторожі на цій Пересипі. Як Владислав закінчив це сперечання, я не міг знайти доказів»[65, с. 179; 23, с. 11 (пер. О. Різникова)]. Отож, порт та замок Качибей від 1442 р. перебував у руках польської магнатської родини Бучацьких-Язловецьких.

«Bona vero seu castra, que iacent in portibus et confinibus et super vel citra fluvium Dnyastr marinis videlicet Carawl Caczybyeyow Mayak Czarnygrad Balabkycum omnibus villis, teloneis, portibus, marinis et piscaturis uterque ipsorum in solidum utifrueretur et indivise tenebunt usque ad exempcionem eorundem plenarium per Regiam Maiestatem ...» [60, с. 330].

“Маєтки ж або замки, які (знаходяться біля) впадіння річки Дністер, порт і кордон і вище або по цей морський бік, а саме Каравл, Качибейов, Маяк, Чарнигород, Балабки з усіма селами, митницями, портами, морськими і річковими (місцями) обома [нехай] в повну суму користується і неподільно тримають аж до звільнення (викуплення) їх повного через Королівську Величність...”

Цікаво, що вслід за Качибейовим вказується Маяк (*Mayak*), який не фігурує в документі 1442 р., проте існує в переліку Свидригайлових замків 1431 р. Цей документ хоча й надрукований був відносно давно в 1887 р. (у «*Akta Grodzkie i Ziemskie*»), проте не був відомий широкому загалу істориків. З сучасних дослідників на цей документ посилається В. П. Гулевич, для підтверджен-

ня думки про те, що «володіння Бучацьких на Східному Поділлі сягали чорноморського узбережжя та включали поселення Караул, Качибіїв, Чорнигород та ін.» [26, с. 26].

Ці надчорноморські тримання не були заборані королем ні у Теодорика (який помер у 1455 р.), ні у його спадкоємців. Оскільки з більш пізніших документів (зокрема, від 11 травня 1469 року), бачимо, що вони знаходяться в руках одного із його синів – Міхала. З тексту документа, який умовно можна назвати “Поділ Бучацьких” (інакше “*Divisio Bucaczskych*”), стає зрозумілим, що поділ було здійснено між рідними братами, спадкоємцями з Язловця подільським воєводою і коломийським старостою Міхалом з Бучачу, Якубом Бучацьким з Подгайче та Яном з Бучачу. У «поділі» вказується:

У цьому ж 1469 р., коли здійснювався «Поділ Бучацьких», було виконано «Опис королівського добра» Руських та Подільських земель. Міхал Бучацький теж з’явився під час люстрації до королівського службовця, і останній вказав:

«Produxit literam super quedam bona, que sunt in manibus Lithwanorum et quas non habet in possessione, videlicet: Caczbyeow et Czarnygrad, regis Hungarie Wladislai» [63, с. 60].

“Він приніс привілей на добра (інакше – маєтки. – О. Б.), які знаходяться в руках литовців (sic!) і які він не має у своєму володінні, а саме на: Качибейов та Чарнигород, від Владислава, короля Угорщини”.

Отож, як занотував писар, ці землі знаходилися в руках литовців. Це могло відповідати дійсності. Оскільки, як відомо, у 1434 р. Подільська земля була поділена на дві частини: західна частина становила Подільське воєводство, а східна – увійшла до складу Великого князівства Литовського. Кордон же проходив по річці Мурафа, лівій притоці р. Дністер [40, с. 14-35]. Саме тому М. Грушевський, аналізуючи привілей 1442 р., зазначав, що «пожалование Теодорику Бучацькому в 1442 г. чорноморських замків – Черного города (Аккермана) и Качибейя, и Каравула на Днестре для устройства там укрепленный было уже безследным отзвуком прошлаго...» [24, с. 25]. Два документи 1469 р. для нашого дослідження є відповідно четвертим та п’ятим джерелом.

Отож, в середині XV ст. Качибей, швидше за все, не був ні містом, ні містечком (ні державним, ні королівським, ні приватним (шляхетським)) Подільської землі. На доказ цього нашого припущення можна привести список подільських міст (*civitates et oppida*), який наводиться в Коронній Метриці за 1453 р.: Кам'янець (*Samyenyecz*), Смотрич (*Smotricz*), Скала (*Skala*), Червоногород (*Rubenin*), замок Бакота (*castrum Bakotha*), Летичев (*Lyeticzow*), Голчедаєв? (... *dayow*), Хмельник (*Chmyelnyk*), Ров (*Row*), Ялтушків (*Olthuschkow*). Цей список також містив приватні (шляхетські містечка: *oppida terrigenarum*): ...? (*thkowcze*), Шиповці (*Schipowcze*), Язловець (*Jaszlowcze*), Серет (*Sereth*), Чернокунці (*Carnokozyncze*), Бедрихівці (*Byedrzichowcze*), Сатанів (*Schathanow*), Зиньків (*Zynkow*), Меджибож (*Myedziborze*), Чемерівці (*Czemyerowcze*), Криків (*Krzykow*), Могильниця (*Mogelnycza*)[58; 72, с.11; 68, с. 50-51]. Окрім того, якщо погодитись з визначенням В. Д. Отамановського щодо міста відносно XV-XVI ст. – як осади, «мешканці якої через урядове надання одержали право на торги й ярмарки, а також на певні торговельно-промислові заклади, здебільшого на корчми» [46а, с. 17], то Качибей знову не підпадає під поняття «місто».

І, нарешті, до шостого джерела можна віднести ярлик Менглі – Гірея від 1472 р., де згадується Качибей (“*Koczibej*”) [3, с. 20]. Його опублікував в 1909 р. Б. Барвінський, а розбір тексту подав у 1929 р. Ф. Є. Петрунь [48, с.172]. Пізніше землі Північного Причорномор'я стали належати *de-jure* Київському князівству. Таке твердження напрошується з більш пізнішого джерела. Мова йде про так званій “попис” – детальний опис кордонів Велико-го князівства Литовського, Польської королівства та татарських земель («съ землею Татарскою такъ и зъ Белымъ городомъ, такъ тежъ зъ землею Волоскою») [39]. Посилаючись на часи Семена Олельковича, який був київським князем від 1455 до 1470 року, писар записав: «А то сут тые границы князства великого Литовского... Поведали люди старые... иж земля вашей милости господарская великого князя Литовского... почалася от Марахвы (суч. р. Мурахва. – О. Б.) речки, которая впала в Днестр, и на низ Днестром, по половине Днестра, мимо Тегиню, аж где Днестр

упал в море; а оттоль с устья Днестрова Лименом пошла граница мимо Очаков, аж до устья Днепра... А на тые границы князь Семен Олелькович высылал наместника своего Свиридова, который от него Черкасы держал и тот по тым урочищам границы клал, яко з землею Татарскою, так теж з землею Волоскою» [1, с. 361-362; 57].

Качибей як поселення тут не згадане. Тому вказана цитата наштовхує на припущення, що у середині XVI ст. він вже не існував як порт і замок, а, швидше за все, передавався лише у документах. Цю думку підтверджує і Мартін Броневський (книга вийшла у 1578 р.), який проїжджав через ці місця, і записав: “Далее Качибеево городище, как будто обрушившаяся земля ... там, говорят, был прежде довольно значительный порт” [64; 15, с. 336-337 (пер. М. Мурзакевича); 23, с. 34]. Теж саме писав Станіслав Сарницький, праця якого була вперше видана в 1585 р. Оповідаючи про Качибей, він вказав, що «Качибей (*Caczibei*)... фортеця, давністю зруйнована ... Давні люди пам’ятають його як порт на Чорному морі (*portus ad Euxinum*) [73, с. 1893].

На нашу думку, ситуація змінилась ще раніше (в XV ст.), після того як в 1484 р. турки захопили Білгород та Кілію [62, с. 48-66]. Якби Качибей мав статус хоча б приблизно такий як Білгород, повідомлення щодо нього обов’язково відобразилось на сторінках польських або угорських хронік, чи в молдовських літописах. Отож, близькість до турецьких володінь та втрата литовцями, а потім поляками контролю над морським узбережжям [9], призвела до того, що Качибей перетворився виключно на місце видобутку солі. Першим про це написав (в 1517 р.) у своєму трактаті Мацей Меховський. Вірніше він вказав на однойменне озеро: “Есть и соль; ее в сухое время собирают на озере Качибейском, а так как недалеко остуда находится татарский замок Очарков, то иногда возчиков соли перехватывают и берут в плен татары, вместе с двумястами, а то и тремястами возов” [44, с. 96 (пер. О. Аннінського); 23, с.17-18]. Напевне він мав на увазі сучасний Хаджибейський лиман.

Наведений пасаж нам цікавий також і в тому відношенні, що в ньому вказується (і знову вперше) на сутички між татарським населенням та чумаками [19; 2], яких перекладач назвав «возчи-

ками». Вслід за Меховським майже у всіх документах вказується на видобуток солі. Так, Сарницький написав, що «Качібей (*Saczibej*)... фортеця... [яка] була знаменитим ринком поляків, де морська сіль діставалася на берег» [73, с. 1893]. В даному відношенні ми повністю підтримуємо думку Ф. Є.Петруня, який майже біля ста років тому висловив її як припущення: «Качибеевские лиманы могли быть объектами хозяйственной деятельности в XVI в. (выволочка соли) и в XVII в. (Боплан) без наличия тут населенных пунктов, как и другие степные «уходы» того времени» [49, с. 192].

Окрім того, Ф. Петрунь, проаналізувавши картографічний матеріал XVI-XVIII ст., прийшов до висновку, що він «заставляет с большой осторожностью говорить о Качибее как населенном пункте» [49, с. 192; 12; 13]. До цього можна додати, що на деяких картах на місці сучасної Одеси взагалі позначався не Качібей, а такий топонім як “*Odessus*”. Зокрема, він є на карті, поміщений у праці Йоганна Вільгельма Стукіуса (1577 р.) [61а, вкладка]. Але дослідженню цього сюжету ми присвяtimo іншу нашу працю. На разі лише зазначимо, що центральна частина позначена як “*Podolia*”, а з річок зображено сучасну р. Дніпро як Бористеніс (“*Boristhenis. fl.*”) та р. Савранка як Савран (“*Savran*”).

Назва Качебейов в різному написанні фіксується в поборових реєстрах Польського королівства. Так, в поборовому реєстрі 1566 р. Качебейов згадується двічі: «*Kaczebieow, sors dni Jazlowieczki ar. 5, per dnum Skotniczki sol.*» та «*Kaczebieow, regalis sors dni Valentini Bąk aratr. 2, per dnum Domankowski sol*» [77, с. 200-201]. Є зафіксована звістка і в 1569 р.: «*Kaczebyow, sortis dni Jazlovieczky aratra 3*» [77, с. 223]; «*Kaczebyow, sortis dni Valentini Bąk aratr. 1*» [77, с. 226]. В поборових реєстрах 1578 - 1583 р. вказано: «*Kaczebiw. De medio aratri. Ab artifice I. Sors d. Swieszczowien, tenue dni N. c(apitaniensi) C(amenecnsis). De aratris 3. Sors d. Petri Bąk, ten. Tholoczeko. S.d. Valen. Bąk, t, Kayenski. De ½ artro*» [77, с. 265]. Можливо, що у всіх цих випадках мова йде про сучасне с. Кочубіїв Чемеровецького району Хмельницької області. М. Г. Крикун також вважає, що сучасне с. Кочубіїв у XVII ст. називалося Качубіїв і відносилось до шляхетських маєтків Подільського воєводства

Польського королівства [38, с. 215, 323]. Але, так само можливо, там де “Качебейов” вказаний як тримання пана Язловецького, там мова йде про надчорноморське тримання Язловецького, тобто саме про наш Качибей.

Тим більше, як писав Ф. Петрунь, «литовські та польські феодали, що залишили цей район найпізніш з 80-их років XV ст., все ж таки міцно трималися за свої претензії – в 1564 р. Язловецькі подали заставні документи на Чорний город, так саме, як і на сусідній Качибіїв»[47, с. 158]. Під час написання цієї статті, ми користувалися збірником документів з позначками на полях Ф. Є. Петруня навпроти слова «*Kaczebyow*». Можливо, саме під впливом цих поборових реєстрів, дослідник потім (у 1929 р.) записав: «Качибіїв (з 1415 р.), яко попередник Одеси, також став об’єктом декількох розвідок, що, однак, вимагають зараз ревізії під аспектом історико-топографічного дослідження» [48, с. 183].

Працюючи над актовою документацією щодо Качибєя, не можна не звернути увагу на ханські ярлики, які давалися як польським королям, так і великим князям литовським та офіційне польсько-татарське та татарсько-польське листування, де йшлося про підготовку різних домовленостей. Качибей під різними назвами, але постійно вказується в них: “*Chadzibejów*”, (1397 чи 1398) [69, с. 164]; “*Koczibej*”, 1472 р. [3, с. 20]; “Хачибиев”, 1506 р. [1, с. 4-5; 23, с. 14-16]; “Качибиев”, “в Качибиев”, 1540 р. [1, с. 362-364; 23, с. 21]; “Качибиев ”, “в Качибиеве”, 1540 р. [52, с. 76-81; 23, с. 24-25]; “*Kaczibēja-mostu*”, “*Kaczibnewie*”, 1540 р. [74, с. 312-313; 23, с.26]; “до Кочубиева”, 1548 р. [32, с. 22; 23, с. 32]; “до Качибєя”, 1552 р. [32, с. 67]. Майже всі ці згадки були пов’язані з видобутком солі. Як приклад наведемо декілька цитат з одного такого листа польського короля Сигізмунда до кримського хана Сагіп-Гірея від 1540 р. Спочатку в переліку населених пунктів згадується «Качибиев Маяк и з землями и з водами», а потім під четвертим пунктом записано: «Теж купцы панств его милости, корыуны Польское и великого князства Литовского, мают добровольно в Качибиев соль брати и, мыта водлуг давного обычаю заплативши, до Киева и Луцка и до иньших городов соль провадити за сторожею людей царевых; 5. А если

бы в Качибиеве которая ся шкода подданым короля его милости от людей царевих [стала]: ино цар мает тые шкоды королю его милости поплатити» [32, с. 22; 1, с. 362-364; 23, с. 21]. Можливо, Качибей як порт, замок і населений пункт не занепав би у XVI ст., якби він був розташований на дорозі татарського торгового шляху [10, с. 57-64; 31, с.65-89], як, скажімо, Білгород [34; 61]. Хоча, деякі свідчення щодо торгівлі, пов'язаної з Качибеем, можна віднайти в джерелах. Впершу чергу, це була торгівля сіллю: “по всем этим рекам сплавляют в Киев рыбу, мясо, меха, мед, также соль из таврических лиманов, называемых Качибеевыми, где нагрузка солью целого корабля стоит 10 стрел” [42, с. 49-50; 23, с. 19]. Можливо, Качибей якусь певну роль він відігравав також у транзитній торгівлі.

Отже, «Качибей» як назва замку і порту фіксується в шести актових джерелах XV ст.: Казубінов (*Kazubinyow*, 1431 р.); Качакенов (*Kaczakenow*, *Kaczakeyow*, 1432 р.); Качібейов (*Caczibie-iow*, 1442 р.), Качибейов (*Caczybyeyow*, 1469 р.); Качубейов (*Caczubyewow*, 1469 р.), Кочібей (*Koczibej*, 1472 р.). Та й Ян Длугош, який писав про події 1415 р., швидше за все в другій половині XV ст., теж йменує його як Качубейов (*Kaczubyeyow*). Разом з тим вважаємо, що питання про статус Качибей (місто, містечко чи щось інше) можна залишити відкритим. Можливо, знайдуться нові документи або нові бачення та трактовки. Єдине, що нам хотілося б додати, так це те, що про Качибей можна говорити, як на нашу думку, лише як про «городок» і то лише в тому випадку, як в рівноцінному за статусом таких населених пунктів як Ябу-городок, Звенигород тощо. На відміну від джерел XV ст., в джерелах XVI ст. назва згадується в основному в ярликах як центр певної округи та місце здобування солі. В жодному документі XVI ст. немає вказівки як на порт (хіба що згадки про його існування раніше, зокрема у М. Броневського та С. Сарницького). Отож, хоча й Качибей наносився на карти XVI-XVII (у свій час їх дослідили Ф. Брун, О. Маркевич та Ф. Петрунь [16; 17; 43; 49]), проте Качибей як порт і замок вже не існував. Він, швидше за все, був лише промисловим поселенням з видобутку солі. До подібного висновку дійшов також І. В. Сапожников, який писав, що «с на-

чала XVI в., после перехода значительной части степей Днепро-Днестровского междуречья под власть крымских ханов, Качибей чаще всего упоминается в источниках не как город или замок, а в связи с Качибейским соляным озером (озерами) как Качибейский маяк и даже как Качибейский (Kaczibeja) мост» [52а, 178].

Про належність його до Поділля можна говорити лише відносно. *De-jure* в 30-х роках XV ст. він дійсно входив до складу Подільської землі, однак *de-facto* влада як короля, так і великого князя литовського була досить номінальною. Теж саме було і в XVI ст., хоча й деякі картографії зображували Поділля до Чорного моря [67, с. 45]. Але це було швидше за все бажана, ніж реальна дійсність. Локалізувати Качибей як подільський (литовський, польський) замок за даними актового матеріалу не вдалось. Якщо в архітектурі татари залишили небагато, то в мові, особливо в назвах географічних об'єктів – їхнього (татарського) спадку дещо більше. Швидше за все, що назва татарського поселення була перенесена на замок, і це зафіксувалося в документах. І нарешті, існування та фіксація в актових документах назви населеного пункту дає справу стверджувати про наявність континуїтету цілих поколінь, що проживали в цій місцевості.

O. V. Biletska

**KACHYBEY IN THE LIGHT OF THE 15TH – 16TH
CENTURIES' SOURCES (MATERIALS FOR THE STUDIES
OF THE PODOLIA AND NORTH BLACK SEA REGION
HISTORICAL GEOGRAPHY)**

The research deals with study of documentary sources, dated from 15th -16th centuries, which consist mentions on the settlement of Kachybey. The author researches the major historiographical studies in the field. As a result, the author concludes that the presence of the Tatar population is reflected in the local toponymy. Kachybey, Tatar-ka, Hadzhybeyivskyy salt lake - all bear witness to the aforementioned conclusion. There are six documents from the 15th century (the first one dates from 1431), which have mentions of the port and castle (and might be town?) of Kachybey. However, the situation has been

changed over time. And the sources from the 16th century already indicate only the existence of the industrial settlement by the same name associated with the production of salt. That is why we can talk of a generational continuity of those people who lived in the this area of the Black Sea coast.

Key words: *Kachybey, Podolia (Podillia), North Black Sea Region, the historical geography of Ukraine of the 15th – 16th centuries, the Grand Duchy of Lithuania, Polish Kingdom, Royal privileges, Khan jarlig (yarlyk), Podolian castles.*

О. В. Белецкая

КАЧИБЕЙ В СВЕТЕ ИСТОЧНИКОВ XV - XVI ВЕКОВ (МАТЕРИАЛЫ К ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ПОДОЛЬЯ И СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ)

Исследование посвящено изучению актовых источников XV-XVI веков, в которых есть упоминание о населенном пункте Качибей. В поле зрения исследователя также главные историографические наработки на этом поприще. В результате автор приходит к выводам, что пребывание татарского населения осталось в топонимике. Качибей, Татарка, Хаджибеевский лиман - все это является свидетельством прошлого. Были найдены шесть актовых документов XV в. (первый датируется 1431 г.), в которых есть упоминание о порте и замке Качибей. Однако, с течением времени ситуация изменилась. Источники XVI в. уже свидетельствуют лишь о существовании промышленного поселения, связанного с добычей соли. Все это позволяет говорить об определенном континуитет поколений, проживающих в исследуемой местности Северного Причерноморья.

Ключевые слова: *Качибей, Подолье, Северное Причерноморье, историческая география Украины XV-XVI вв., Великое княжество Литовское, Польское королевство, королевские привилегии, ханские ярлыки, подольские замки*

Список використаної літератури та джерел

1. Акты, относящиеся к истории Западной России / Собранные и изданные археографическою комиссиею. [Текст]: документы/ сост. Григорович И. – СПб., 1848. – Т.2.
2. Амеліна О. Хаджибей – місто здобичницького промислу козаків [Текст] / Олена Амеліна // Кочубіїв – Хаджибей – Одеса: Метеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста, 28-29 травня 2015.– Одеса, 2015. – С. 103 – 105.
3. Барвінський Б. Два загадочні ярлики на руські землі з другої половини XV ст. [Текст] / Богдан Олександрович Барвінський // Барвінський Б. Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. – Львів, 1909. – С. 20 – 27.
4. Білецька О. В. Актові документи до вивчення Червоногородського повіту Подільської землі в другій половині XIV-XVст. [Текст] / Ольга Валеріївна Білецька // Гомін віків. – Заліщики, 2010. – С. 21-28.
5. Білецька О. В. Грамоти подільських князів Коріятовичів як джерела до вивчення історії Поділля XIV ст. [Текст] / Ольга Валеріївна Білецька // Записки історичного факультету. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2002. – Вип. 12. – С. 415-423.
6. Білецька О. В. Повідомлення Яна Длугоша про Качубейов від 1415 р. в контексті ігнераріїв польського короля та великого князя литовського. [Текст] / Ольга Валеріївна Білецька // Кочубіїв – Хаджибей – Одеса: Метеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста, 28-29 травня 2015. – Одеса, 2015. – С. 14-18.
7. Білецька О. В. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області [Текст] / Ольга Валеріївна Білецька.– Одеса: Астропринт, 2004.
8. Білецька О. В. Польська картографія XVI ст. як джерело до вивчення південно-східного Поділля [Текст] / Ольга Валеріївна Білецька // Записки історичного факультету. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 101-110.
9. Білецька О. В. Польсько-татарсько-турецька політика щодо Північного Причорномор'я в XV ст. [Текст] / Ольга

- Валеріївна Білецька // Причорноморський регіон у контексті європейської політики. Матеріали міжнародної конференції. (4-6 вересня 2008 р., Одеса). – Одеса – Ополе – Ольштин, 2008. – С. 38-44.
10. Білецька О. В. Роль зовнішньої торгівлі в польсько-татарських відносинах у другій половині XIV-XV ст. [Текст] / Ольга Валеріївна Білецька // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2010. – № 1 (1). – С. 57-64.
 11. Білецька О. В. Теодорик з Бучача – тримач середньовічного Качибєя [Текст] / Ольга Валеріївна Білецька // Древнее Причерноморье. Материалы международной конференции VIII-е чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского (Одесса, 11-12 марта 2008 года). – Одесса, 2008. – С. 40-46.
 12. Білецька О. В. Дослідник середньовічного Поділля Федір Євстафійович Петрунь (1894-1963) [Текст] / Ольга Валеріївна Білецька // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2006. – Вип. XI. За матеріалами II Міжнародної наукової конференції «Національна інтелігенція в історії та культурі України у XIX-XX століттях». – Вінниця, 26-27 жовтня 2006 р. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – С. 316-321.
 13. Білецька О. В. Поділлезнавча література фонду Ф. Є. Петруня Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова [Текст] / Ольга Валеріївна Білецька // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Історичні колекції у книгозбірнях: проблеми збереження, вивчення і реконструкції”. 16-17 вересня 2003, Одеса. – Одеса, 2004. – С.18-26.
 14. Богуславский Г. С. Эпоха Улуса Джучи в Северном-Западном Причерноморье и город Акджа-Керман [Текст] / Григорий Степанович Богуславский // Генуэзская Газария и Золотая Орда = The Genoese Gazaria an the Golden Horde/ Под ред. С. Г. Бочарева, А.Г. Ситдикова. – Казань – Симферополь – Кишинев: Stratum Plus, 2015. – С. 559-569.
 15. Броневский М. Описание Крыма [Текст] / Мартин Броневский; [пер. И. Г. Шершеневича, ком. Н. И. Мурзакевича] // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1865. – Т.6. – С. 333-367.
 16. Брун Ф. К. Берег Черного моря между Днепром и

- Днестром по морским картам XIV и XV столетий [Текст] / Филипп Карлович Брун // Брун Ф. Черноморье. Сборник исследований по истории географии Южной России. – Одесса, 1879. – Ч.1. – С. 72-97.
17. Брун Ф. К. Судьбы местности, занимаемой Одессой [Текст] / Филипп Карлович Брун // Брун Ф. Черноморье. Сборник исследований по истории географии Южной России. – Одесса, 1879. – Ч.1. – С. 160-188.
18. Брун Ф. К. Черноморье. Сборник исследований по истории географии Южной России. [Текст] / Филипп Карлович Брун. – Одесса, 1879. – Ч. 1. – Вкладка (факсимиле карты Чорного моря П.Весконтте, 1318 р.).
19. Букатеви́ч Н. І. Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси [Текст] / Назарій Іванович Букатеви́ч. – Одеса, 1928.
20. Вашук Д. Подільське князівство за часів Коріатовичів: невідомий рукопис Юхима Сіцінського [Текст] / Вашук Дмитро Петрович // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – Київ, 2010. – С. 916-940.
- 20а Галенко О. І. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. [Текст] / Олександр Іванович Галенко // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях / Наук. ред. Ф. М. Шабульдо. – Київ, 2005. – С. 129-159.
21. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії [Текст] / Олександр Гваньїні; [упорядк. та пер. з польської о.Юрія Мицика]. – Київ, 2007. – 1006 с.
22. Гізер С. М. До питання про вплив тюркських кочовиків на формування топонімів Північно-Західного Причорномор'я [Текст] / Сергій Миколайович Гізер // Записки історичного факультету / Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 190-199.
23. Гончарук Т. Г. Історія Хаджибея (Одеси) 1415–1795 рр. в документах [Текст]: документи / упор. Гончарук Т. Г. – Одеса: Астропринт, 2000. – 372 с.
24. Грушевський М. С. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.) [Текст] / Михайло Сергійович Грушевський (Репринтне видання: Грушевський М. С. Барское староство, исторические очерки (XV–XIV вв.). – Київ, 1894) / Післямова, примітки та покажчики М. Г. Крикуна. – Львів, 1996. – 623 с.

25. Грушевський М. С. Чорноморська торговельна дорога XIV—XV в. (Замки Каравул, Чорний город і Качибей) [Текст] / Михайло Сергійович Грушевський // Грушевський М. С. Історія України – Руси. – Київ, 1994. – Т. 5. – С. 608-609.
26. Гулевич В. П. Кримське ханство й Північне Причорномор'я в період правління Гаджі Гірея (1442-1466) [Текст] / Владислав Петрович Гулевич // Український історичний журнал. – 2014. – № 6. – С. 4-28.
27. Гулевич В. П. Северное Причерноморье в 1400 – 1442 гг. и возникновение Крымского ханства [Текст] / Владислав Петрович Гулевич // Золотоордынское обозрение. – Казань, 2013. – Вып.1. – С. 110-136.
28. Гулянович І. М. Гороніми Одеського градоначальства в середині XIX ст. [Текст] / Ігор Михайлович Гулянович // Кочубійв – Хаджибей – Одеса: Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста, 28-29 травня 2015. – Одеса, 2015. – С. 39-40.
29. Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб.: Типогр. Э. Праца, 1843. – С. 229-373.
30. Дашкевич Я. Р. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. [Текст] / Ярослав Романович Дашкевич // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 112-121.
31. Дячок О. О. Мережа митниць на українських землях середини XIV – середини XVII ст. [Текст] / Олег Олександрович Дячок // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2010. – №1 (1). – С. 65-89.
32. Книга посольская Метрики Великаго княжнства Литовского с 1545 по 1572 год. [Текст]: документи / сост. М. Оболенский, И. Данилович. – М., 1843. – Т. 1. – 490 с.
33. Красножон А. В. Крепостной ансамбль Хаджибея: время основания и строительная периодизация [Текст] / Андрій Васильович Красножон // Stratum. – 2011. – № 5. – С. 201-211.
34. Красножон А. В. Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре [Текст] / Андрій Васильович Красножон. – Кишинев, 2012.
35. Красножон А. В., Добролюбский А. О. Турецкий поселок и замок Хаджибей на месте Одессы (A Turkish Settlement and Castle Khadzibey on territory of Oessa) [Текст] / Андрей Васильевич Красножон, Андрей Олегович Добролюбский.

- Stratum. – 2005. – № 5. – С. 459-476.
36. Красножон А. В. До питання про датування Хаджибейського замку [Текст] / Андрій Васильович Красножон // Кочубіїв – Хаджибей – Одеса: Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600 – річчю міста, 28-29 травня 2015. – Одеса, 2015. – С. 73-76.
 37. Красножон А. В. Литовский замок Качубиев на территории Одессы [Текст] / Андрей Васильевич Красножон // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2011. – Вып. IX. – С. 226-234.
 38. Крикун М. Г. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII ст. [Текст] / Микола Григорович Крикун // Подільське воєводство у XVI – XVIII століттях. Статті і матеріали. – Львів, 2011. – С. 155-330.
 39. Крикун Н. Г. Границы Подольского воєводства в XV – XVIII веках [Текст] / Николай Григорьевич Крикун // Крикун М. Г. Подільське воєводство у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали. – Львів, 2011. – С. 36-82.
 40. Крикун М. Г. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях [Текст] / Микола Григорович Крикун // Подільське воєводство у XVI – XVIII століттях. Статті і матеріали. – Львів, 2011. – С. 14-35.
 - 41а. Коцебу А. Свитригайло, великий князь литовський, или дополнение к историям Литовской, Российской, Польской и Прусской [Текст] / Август Коцебу / Пер. с нем. – СПб, 1835. – 296с.
 41. Ланнуа Г. Описание путешествия [Текст] / Гильбер де Ланнуа / [пер. Ф. К. Бруна] // Брун Ф. К. Путешествие Гильберта де Ланнуа по Южной России в 1421 г. – Одесса, 1852. – 32 с.
 42. Литвин М. О нравах татар, литовцев и московитов [Текст] / Михалон Литвин // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Под ред. В. Антоновича. – Київ, 1890. – Вып. 1.(XVI). – С. 65-122.
 43. Маркевич А. И. Город Качибей или Гаджибей – предшественник города Одессы [Текст] / Алексей Иванович Маркевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1894. – Т.17. – С. 1-72.
 44. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях [Текст] / Матвей Меховский [пер. А.Анненского]. АН СССР, Ин-т истории. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1936. – 288 с.
 45. Михайловський В. М. Привілей короля Владислава III

- на Кам'янецьке староство для Теодорика з Бучача 1442 р. [Текст] / Віталій Миколайович Михайловський // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 44-58.
46. Молчановский Н. Очерк известных о Подольской земле (Преимущественно по летописям) [Текст] / Никандр Васильевич Молчановский. – Київ, 1885. – 388 с.
- 46а Отамановський В. Д. Вінниця в XIV–XVII століттях. Історичне дослідження [Текст] / Валентин Дмитрович Отамановський. – Вінниця, 1993. – 462 с.
47. Петрунь Ф. Є. Нове про татарську старовину Бозько–Дністрянського степу [Текст] / Федір Євстафійович Петрунь // Східний світ. – 1928. – № 6. – С. 155-171.
48. Петрунь Ф. Є. Ханські ярлики на українські землі: (До питання про татарську Україну) [Текст] / Федір Євстафійович Петрунь // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 170-188.
49. Петрунь Ф. Е. Качибей на старинных картах [Текст] / Федор Ефстафьевич Петрунь // Записки Одесского общества естествоиспытателей. – 1928. – Т. 44. – С. 191-198.
50. Пилипчук Я. В. Эмир Дмитрий. Улус Джучи и Центрально-Восточная Европа в XIV в. [Текст] / Ярослав Валентинович Пилипчук // Золотоордынская цивилизация = Golden Horde Civilization. – Казань, 2014. – №7. – С. 294-307.
- 50а Полехов С. В. «Список городов Свидригайла». Датировка и публикация [Текст] / Сергей Владимирович Полехов // Древняя Русь. Вопросы медиевистики / Отв. ред. А. И. Груша. – М., 2014. – С. 111-125.
51. Радзиховская Е. А. Крепость князя Витовта у Гильберде Ланнуа и приднестровские топонимы средневековых карт [Текст] / Е. А. Радзиховская, А. С. Боренко // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2011. – С. 422-428.
52. Русская историческая библиотека [Текст]: документы / сост. Императорская археографическая комиссия. – Юрьев, 1914. – Т.30. Литовская Метрика. – 538 с.
- 52а Сапожников И. В. Новый архивный документ середины XVI века по истории Северного Причерноморья и

- Кучубея – предшественника Одессы [Текст] / Игорь Викторович Сапожников // Архив. Документ. История. Сучасність: Збірник наукових статей та матеріалів. Праці Державного архіву Одеської області. – Т. IV. – Одеса: Друк, 2001. – С. 176-186.
53. Третьяк А. И. Коцобиев, или История фальшивки // Одесский альманах. Дерибасовская-Ришельевская [Текст] / Александр Третьяк. – Одесса, 2013. – № 52. – С. 25-53.
54. Хождение Зосимы в Царьград // Книга хождений. Записки русских путешественников XI–XV вв. – М., 1984. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Nozenija/XV/Zosima/frametext.htm>
55. Хроника Литовская и Жмойтская [Текст] // Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1975. – Т. 32. – С. 16-127.
56. Шабашов А. В. До питання про походження назви попередника Одеси [Текст] / Андрей Васильевич Шабашов // Кочубіїв – Хаджибей – Одеса: Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста, 28-29 травня 2015. – Одеса, 2015. – С. 161-164.
57. Шабульдо Ф. «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века [Текст] / Феликс Михайлович Шабульдо // Ruthenica. – Київ, 2010. – Т. IX. – С. 57-73.
58. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Metryka Koronna. – XI. – K. 10.
59. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Tzw “Metryka Litewska IVB. – Sygn.17. – K. 217 – 217 v. Tytuł: Geor(gius) Jaslowieczky cast(ellanus) Cam(eneczensis); castra Carawl, Czarnigrod, Caczibieiw = Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Teki Naruszewicza. – T.17. – № 155. – S. 555-556.
60. Akta Grodzkie i Ziemskie [Текст]: dokumenty; w skutek Fundacyi śp. Aleksandra Stadnickiego; wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. – Lwów, 1887. – T.XII. – № 3428. – S. 330.
- 61a Arrianus F. Arriani historici et philosophi Ponti Euxini & maris Erythraei Periplus, ad Adrianum Caesarem ... Praeterea ipsius Ponti Chorographica tabula [Text] / Flavius Arrianus [Ed.] Iohannes Guilielmus Stuckius. – Genevae [Geneve]: Apud Eustathium Vignon, 1577.
61. Beldicheanu N. Kilia et Cetatea Alba à travers les documents ottomans [Text] / Nicoară Beldicianu // Revue des études is-

- lamiques. – Paris, 1968. – XXXVI. – 2. – P. 215-262.
62. Beldicheanu N. Recherchers sur les Ottomans et la Moldavie Ponto-Danubienne entre 1484 et 1520 (en collaboration avec Nicoară Beldiceanu et Matei Cazacu) [Text] / Nicoară Beldicianu, Jean-Louis Bacqué-Grammont, Matei Cazacu // Bulletin of the School of Oriental and Afrian Studies. – 45/1. – Londres, 1982. – P. 48-66.
63. Bona Regalia onerata in Terris Russiae etc. Lustratio 1469. [Tekst]: dokumenty / opr. A. Jabłonowski // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1902. – T. 18. – Cz. 2. – S. 60.
64. Bronovius M. Tartariae descriptio. Russia seu Moscovia itemque Tartaria. Commentario topografico atque politico illustratae [Textus] / Martinus Bronovius. – Lugdunum Batavorum: Ex officina Elzeriana, 1630.
65. Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym statucie dla Litwy 1529 r. wydany. [Tekst] / Tadeusz Czacki. – Poznan, 1844. – T. 2.
66. Długossus I. Historiae Polonicae libri XII, quorum sex posteriores nondum editi, in lucem prodeunt et cum praefatione Henrici L. B. ab Huyssen. [Textus] / Joannis Długossus. – Francofurti et Lipsiae, 1712. – T.2.
- 66a Długosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego / Przekład na język polski J. Mrukówna. Ks.11. 1413 – 1430. [Tekst] / Jan Długosz. – Warszawa, 2009.
67. Godreccio W. Poloniae finitimarumque locorum descriptio, 1570 [tabula] / Wenceslao Godreccio // М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович Україна на стародавніх картах. Кінець XV ст. – перша половина XVII ст. – Київ, 2006. – С. 45.
- 68a Kotzebue A. Switrigail, ein Beytrag zu den Geschichten von Litthauen, Rußland, Polen und Preussen [Tekst] / August Kotzebue. – Leipzig, 1820.
68. Kurtyka J. Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i I połowie XV wieku [Tekst] / Janusz Kurtyka // Kameiniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu / Pod red. F. Kiryka. – Kraków, 2000. – T.1. – S. 9-59.
69. Kurtyka J. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. [Tekst] / Janusz Kurtyka // Rocznik Przemyski. – 2004. –

- T.XL. – Z. 4. Historia. – №36. – S. 127 – 269.
70. Urzędnicy podolscy XIV – XVIII wieku. Spisy [Tekst] / Opracowali E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. – Kórnik, 1998.
 71. Kurtyka J. Z dziejów królewszczyzn i organizacji militarnej na Podolu w XV i początku XVI w. (wokół nadania starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza w 1442 r.) [Tekst] / Janusz Kurtyka // Rocznik Przemyski. – 2007. – T. XLIII. – Z. 1. Historia wojskowości. – S. 3-52.
 72. *Matricularum Regni Poloniae Summaria* [Text]; dokumenta / ed. Theodoricus Wierzbowski. – Varsoviae, 1905. – Pars I.
 73. Sarnicius S. *Descriptio veteris et novae Poloniae cum diuisione eiusdem veteri et nova* [Text] / Stanislav Sarnicius // Długossus I. *Historiae Polonicae libri XII, quorum sex posteriores nondum editi, in lucem prodeunt et cum praefatione Henrici L. B. ab Huysen.* – Francofurti et Lipsiae, 1712. – T. 2.
 74. Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowien różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi, Litewskiej i ościennych im krajów [Tekst] : dokumenty. – Wilno, wyd. Ignacy Daniłowicz. – 1860. – T. 1.
 75. Tęgowski I. Dokumenty Koriatowiczów władców Podola w XIV wieku. Tendencje kulturowe Podola za Koriatowiczów [Tekst] / Jan Tęgowski // Tekst źródła. Krytyka. Interpretacja / Pod redakcją Barbary Trelińskiej. – Warszawa, 2005. – S. 227-239.
 76. Zbiór dokumentów małopolskich [Tekst] / wyd. Irena Sułkowska-Kuraś, Stanisław Kuraś. – Wrocław, 1975. – Cz. VIII.
 77. Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. VIII, Ziemia Ruskie: Wołyń Podole. [Text]: dokumenty. – Warszawa: wyd. Aleksandr Jabłonowski, 1889. – T. XIX.